

مبانی نظری رفتار حمایت‌گرانه در گفتمان اسلامی

۱- جمشید معصومی ۲- فاطمه عرب احمدی*

چکیده:

مفهوم رفتار حمایت‌گرانه دارای ابعاد و تنوع گسترده ای می باشد که بطور کلی می توان آن را به عنوان کاهش دهنده شکاف و فاصله ی افراد محروم با شاخصه های رفاهی معنا کرد. محرومیت افراد علاوه بر شخص محروم ، بازتاب ناهنجاریهایی در حوزه های مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی می باشد. اسلام با توجه به ویژگی و ساختارهای منحصر به فرد خود ، تمام برنامه ها و روابط را در یک تقسیم بندی کلی به فردی، بین فردی و روابط فرد با جامعه بصورت یکپارچه بیان و برنامه خود را اجرا می نماید.

این مقاله با توجه به ویژگی خاص اسلام سعی در ترسیم مبانی نظری و ارائه الگوی رفتار حمایت‌گرانه در چارچوب گفتمان اسلامی است. متن حاضر در حد توان کوشیده با بیان اصول اسلامی چون جانشینی، عمران و آبادانی و عدالت با بهره گیری از دستوره‌های اخلاقی به تبیین راهبردهای مورد نیاز در این موضوع پردازد .

واژگان کلیدی: رفتار ، حمایت اجتماعی ، گفتمان

۱- استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی drjm1348@gmail.com

۲- دانشجوی دکتری رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی arabahmadi@gmail.com

بسمه تعالی

مقدمه

آنچه در رفتار حمایتگرانه اهمیت دارد، تبیین استراتژی است؛ در واقع لازمه‌ی دستیابی به این مهم پرداختن اصولی به این موضوع می‌باشد. آدمی بر مبنای باور خویش عمل می‌کند و شاخصه‌ی گفتمان اسلامی تغییر نگرش است.

متن حاضر با توجه به ضرورت شناساندن مفاهیم بنیادی رفتار حمایتگرانه از نگاه گفتمان اسلامی شکل گرفته است. این مقاله به شیوه‌ی کتابخانه‌ای و با بهره‌گیری از کتابها و مقالات موجود در چهار بخش گردآوری شده است.

بخش نخست "مفهوم شناسی" و بخش دوم "جایگاه حمایتگری در آموزه‌های اسلامی" پرداخته و در بخش‌های سوم و چهارم به ترتیب، "اصول کلی رفتار حمایتگرانه" و "راهبردها و سیاستهای آموزشی رفتار حمایتگرانه در گفتمان اسلامی" ارائه گردیده است.

۱- مفهوم شناسی

در این بخش ابتدا به تعریف کلمات مهم و اساسی به کار رفته در متن حاضر به جهت شناخت بهتر موضوع و رسیدن به درک مشترک از مفاهیم مربوطه می‌پردازیم.

۱-۱ رفتار

رفتار در لغت به معنای روش، سیر، طرز حرکت و سلوک بیان شده است. (معین، ۱۳۸۶)

رفتار در روانشناسی به صورتهای زیر تعریف شده است:

(۱) پاسخ قابل مشاهده

(۲) هر فعالیت و عملی که موجود زنده انجام می‌دهد و متضمن کارهای بدنی و پنهان، اعمال فیزیولوژیک، عاطفی و عقلی می‌باشد. خواه یک عمل خاص و یا مجموعه‌ای از اعمال باشد.

(۳) یک بازتاب یا مجموعه بازتابهای فرد نسبت به یک وضع.

(۴) روش کار شخص در یک وضع و موقعیت خاص و معین. آنچه شخص انجام می‌دهد.

برای شناخت رفتار باید ویژگیهای آن را شناخت؛ رفتار دارای ویژگی‌های زیر است:

(۱) رفتار، یک اقدام و عمل (کردار و گفتار) است مانند: دیر آمد و فریاد کشید؛ نه یک صفت یا ویژگی مانند عصبانیت و ماهر.

(۲) رفتار، عملی است قابل مشاهده و فیزیکی که دست کم از یکی از سه جهت (فراوانی، تداوم و شدت) قابل

تشخیص، و اندازه گیری و نمایش در قالب یک کمیت عددی باشد.

۳) از آنجا که رفتار، جنبه ی فیزیکی دارد پس قابل حس و مشاهده است و چیزی که مشاهده شود قابل توصیف و ثبت وقایع نیز هست.

۴) رفتار به صورت قانونمند از محیط (فیزیکی و اجتماعی) تاثیر می پذیرد و بر آن تأثیر می گذارد؛ این قاعده را « قانونمندی رفتار » می گویند.

۵) رفتار آدمی به دو صورت آشکار و پنهان اتفاق می افتد:

رفتار آشکار، رفتاری است که دیگران می توانند آن را از طریق یکی از حواس خود دریافت کنند و رفتار پنهان آن است که فقط خود شخص رفتارش را درک می کند؛ مانند فکر کردن. (رستگار، ۱۳۸۶)

لازم به ذکر است روانشناسی تغییر رفتار، بیشتر به تغییر رفتار آشکار و مشهود توجه دارد.

با توجه به آنچه بیان گردید مبنای رفتار فردی: ۱- تفکر و عقل ۲- احساس ۳- ایمان و اعتقاد می باشد و مراد از رفتار در "رفتار حمایتگرانه" رفتاری است که نتیجه تصمیم، و تصمیم نیز مبتنی بر آگاهی و ایمان است.

۱-۲ حمایت اجتماعی

حمایت در لغت یعنی نگرهبانی کردن، دفاع کردن از کسی، پشتیبانی و حفاظت تعریف شده است (معین، ۱۳۸۶)

آنگونه که از تعاریف مختلف حمایت اجتماعی استنباط می شود، آن عبارت است از میزان ادراک فرد از این که مورد توجه و علاقه دیگران بوده، از دیدگاه آنان فردی ارزشمند است و چنانچه دچار مشکل شود به او یاری می رسانند. بنا به تعریف، حمایت اجتماعی شامل دو بعد اساسی است، یکی جنبه ذهنی که نشان دهنده تصورات و ادراکات فرد از حمایت های اطرافیان است، و دیگری جنبه واقعی (عینی) است که عبارتست از میزان مساعدت ها و کمک های واقعی ارائه شده به فرد (بیابانگرد، ۱۳۸۳). منابع حمایت اجتماعی فراهم شده برای فرد نیز متنوع هستند. در این طیف گسترده، حمایت گروه هایی از قبیل خانواده، گروه همسالان، دوستان، خویشاوندان، مغازه دار محله، معلمان، همکاران، و سایرین قرار دارند.

۱-۳ گفتمان

واژه گفتمان از واژه فرانسوی "Discourse" و لاتین "Discursus" به معنی گفتگو، محاوره، گفتار و از واژه "Discurrer" یا "Discursum" به معنای طفره رفتن، از سر باز کردن، تعلل ورزیدن و ... گرفته شده است. (کرباسیان، ۱۳۹۰)

اصطلاح گفتمان، رویکردی ساختاری به متن است که امکان اتصال متن به جنبه‌های جامعه‌شناختی را فراهم می‌کند. (فرقانی، ۱۳۸۲)

گفتمان در گستره مفهومی خود، به‌ویژه در بیان غیر فنی، صرفاً با مفهوم صحبت، مکالمه یا گفتگو است که گاه به‌صورت تلویحی بیانگر نوعی هدف آموزشی و تعلیمی نیز هست. از این‌رو خطابه، موعظه، سمینار، سخنرانی و رساله را می‌توان نوعی گفتمان به‌معنای عام کلمه دانست. (فرقانی، ۱۳۸۳)

۱-۳-۱ ویژگی گفتمان اسلامی

لازمه‌ی گفتمان اسلامی پرداختن از دریچه‌ی اصول اساسی اسلام می‌باشد. این گفتمان پویا، با هدف تعامل و گفتگو میان اندیشه‌ی اسلامی با دیگر اندیشه‌ها شکل گرفته است و شالوده‌ی آن همان اصول اساسی اسلام یعنی توحید، نبوت و معاد بر مبنای قرآن و سیره‌ی نبوی می‌باشد و فارغ از هرگونه تعصبات قومی، نژادی و مذهبی بیان می‌گردد. از دیگر ویژگی‌های این گفتمان بطور کلی می‌توان از جامعیت، خداگرایی، زندگی‌گرایی، پرهیز از فردگرایی، اجتهاد و واقع‌گرایی مبتنی بر حقیقت اشاره نمود.

۲- جایگاه حمایتگری در آموزه‌های اسلامی

در اسلام پیش از هر اندیشه و مکتب بشری و بیش از هر قانون‌گذاری برای رعایت و حمایت افراد درمانده اجتماع و تامین نیازهای مادی و معنوی آنها، کوشش به عمل آمده و قرآن و سنت و سایر منابع حقوق اسلامی سرشار از فرامین و رهنمودهای تامین‌کننده رفاه حال این طبقات درمانده‌ی جامعه است.

همیاریهای اجتماعی در حقوق اسلام بر دو پایه استوار است. اولاً: براساس جهان بینی خاص الهی و حمایت ممنوع و احترام واقعی برای او بنا شده است. ثانیاً: بر پایه وحدت و پیوسته بودن جامعه اسلامی و جدا نبودن مصالح افراد از یکدیگر، که همچون حصارِ نیرومند و یک پارچه، همه نگهبان و نگهدار یکدیگرند و وظیفه دارند که به نیازمندیهای یکدیگر همچون نیازها و احتیاجات خصوصی خود رسیدگی کنند، چرا که جامعه اسلامی بر اساس تعاون و همبستگی و همیاری بنا گردیده است.

اسلام نه تنها می‌گوید باید به محرومین و مستضعفین کمک گردد، بلکه می‌گوید باید دیگران را نیز به این کار دعوت کرد و بنای یک حرکت عمومی و همه جانبه را برای نابودی فقر و فلاکت پایه ریزی نمود و نهضت امدادگری و دستگیری از مستمندان و از پای ماندگان را ایجاد کرد. بر این اساس است که قرآن کریم، یکی از خصوصیت ضد انقلاب را ردع یتیم و بی تفاوتی نسبت به وضعیت و حال فقرا، مساکین و پابرهنگان، معرفی می‌کند و می‌فرماید: **أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالذِّينِ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ وَ لَا يَحْضُ عَلَىٰ طَعَامِ الْمَسْكِينِ: آیا دیده‌ای**

آنها که دین را تکذیب می کند؟ پس او همان است که یتیم را سخت می راند و بر خوراندن بینوا و مسکین نمی انگیزاند. (نجفی، ۱۳۹۰)

در حقوق اسلام حمایتگری و همیاری های اجتماعی بر دو دسته است: دسته اول: همان است که بر عهده حکومت و دولت اسلامی است چون زکات، خمس، خراج، جزیه و فی، انفال، اموال بلا صاحب و سایر وجوهی که به صندوق دولت واریز می گردد و سایر مواردی که تفصیل آن در کتب فقهی و حقوقی آمده است.

دسته دوم: حمایتگریها و همیاری های اجتماعی در اسلام، خدماتی است که توسط مؤمنین و تک تک افراد جامعه اسلامی، انجام می پذیرد و هر کس باید به اندازه وسع و توان خود، متکفل تامین نیازهای ضروری سایرین بشود و در حق آنها برادری و نیکی و همدردی کند. عناوین این دسته در قرآن و سنت و سایر منابع فقهی زیادند که صدقه، احسان، انفاق و ایثار از جمله آن است. (همان)

به عنوان نمونه بارزترین نوع رفتار حمایتگرانه انفاق می باشد که فواید آن در قرآن به شرح ذیل می باشد:

انفاق، مانع هلاکت اجتماع است. (بقره/۱۹۵)

سبب زیادی مال می شود. (بقره/۲۶۱)

سبب جایگزینی مال می شود. (سباء/۳۹)

روح فداکاری در انسان ایجاد می کند. (بقره/۲۷۲)

باعث آمرزش گناهان و فزونی مال است. (بقره/۲۶۸)

خداوند به انفاق انسان ها آگاه است. (آل عمران/۹۲)

آنچه در راه خداوند انفاق شده، پس داده می شود. (انفال/۶۰)

باعث تقرب به خداوند است. (توبه/۹۹)

انفاق نزد پروردگار ثبت می شود. (توبه/۱۲۱)

نفس را تزکیه می کند. (توبه/۱۰۳) (جعفر افسای، ۱۳۸۶)

۳- اصول کلی رفتار حمایتگرانه

گفتمان اسلامی نیازمند اصول و قواعدی است که با تکیه بر آن مبانی نظری و الگوهای راهبردی خویش را تبیین نماید. این بخش از مقاله کوشیده است به برخی از اصول مورد نیاز "رفتار حمایتگرانه" در کالبد گفتمان اسلامی بپردازد.

۳-۱ اصل جانشینی

در آیات متعددی از قرآن بر خلقت انسان به عنوان جانشین خداوند در زمین تأکید شده و خداوند به طور صریح فرموده: ((أَنْتَ جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً))؛ ((من قرار دهنده جانشین در روی زمین هستم.)) (بقره، ۳۰) و در پی

این اخبار به آفرینش انسان می پردازد. بنابراین انسان جانشین خداوند است و جانشین، حق انجام دادن کاری را مخالف اراده و خواست کسی که به جای او نشسته ندارد. در حدیث قدسی خطاب به حضرت عیسی ع آمده است: ای عیسی تو مسئولی با ضعیف مهربانی کنی آنطور که من تو را مورد مهربانی قرار دادم و با یتیم بی مهری مکن.

پیامبر اکرم (ص) می فرماید: *أَلْخَلْقُ عِيَالُ اللَّهِ فَأَحَبَّهُمْ إِلَيَّ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ أَنْفَقَهُمْ لِعِيَالِهِ*: همه ی انسانها، عیال خدای بزرگ هستند و کسی در پیشگاه او محبوب و عزیز است که انفاق و بخشش بیشتری به عیال خدا انجام دهد. (مجلسی، بی تا)

۲-۳ اصل عمران و آبادانی

با توجه به اصل فوق، جانشین باید حوزه جانشینی اش مشخص باشد و در همان محدوده کار کند. خداوند متعال در آیه دیگری حوزه این مأموریت و جانشینی را چنین تعیین کرده است: *((... هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا))* (هود، ۶۱). او شما را از زمین پدید آورد و برای آبادانی در روی زمین مستقرتان کرد ...

افزون بر آن که کار خداوند اصلاح و خیر است و او خیر مطلق می باشد، انسان که جانشین خدا بر زمین است نیز کارش باید اصلاح و پرهیز از افساد باشد. انفاق، صدقات و ... از مصادیق ایجاد آبادانی جوامع انسانی می باشد. چنانچه خداوند در قرآن کریم می فرماید:

وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ؛ «و در راه خدا، انفاق کنید و (با ترک انفاق) خود را به دست خود، به هلاکت نیفکنید و نیکی کنید که خداوند، نیکوکاران را دوست می دارد».

۳-۳ اصل عدالت

طبق آیات الهی، فرایند خلقت موجودات، موزون و در چارچوب عدالت قرار دارد. عدل در نظام هستی به معنای قرار گرفتن هر چیز در جایگاه مناسب خود است. از طرفی، به منظور حفظ این رکن رکن عالم هستی، خداوند متعالی انسان را به برپایی عدالت سفارش کرد و پیامبران خود را نیز به همین منظور برای انسان ها فرستاد. *"بالعدل قامت السموات و الارض"*. (عرب احمدی، ۱۳۹۲)

یکی از مجراهای تحقق عدالت مسائل اقتصادی است چنانچه از امام صادق (ع) روایت شده است *"اگر در میان مردمان به عدالت رفتار شود، همه بی نیاز می گردند"*. (کلینی، ۱۳۸۸ ق)

۴- راهبردها و سیاستهای آموزشی رفتار حمایتگرانه در گفتمان اسلامی

دین از سه راه بر رفتار انسان نسبت به جهان پیرامونش تاثیر می‌گذارد: نخست تغییر نگرش او و اینکه انسان چگونه جایگاه خود در این جهان را با معیار دین می‌سنجد. دوم، نقش دین در ساختن «ارزش» است و اینکه انسان‌ها چه ارزشی برای خود قایل هستند. در نهایت، دین روش برخورد انسان را نسبت به جهان پیرامونش نیز تحت تاثیر قرار می‌دهد.

با تعمق و بررسی در آیات و دستورات اسلامی می‌توان اصول کلی ذیل را در ارائه و تبیین موضوعات بدست آورد.

۴-۱ آگاه سازی (افزایش بینش)

از نگاه شریعت اسلامی انسان مجموعه‌ای از استعدادها بالقوه است که برای به فعلیت در آوردن این استعدادها و توانایی‌ها، نیازمند تعلیم و تربیت است. آنچه هدف تعلیم و تربیت اسلامی است حقیقت جویی و حصول رستگاری است و این مساله جز از طریق تعلم و تعقل در کنار تزکیه حاصل نمی‌شود. از نگاه اسلام رشد عقلانی به موازات رشد اخلاقی صورت می‌گیرد و به تعبیری این دو لازم و ملزوم یکدیگرند.

مشخص کردن آثار و فوایدی چون امنیت اجتماعی، تزکیه و طهارت نفس، آرامش روحی و ... برای رفتارهای حمایتگرانه در راستای افزایش بینش و آگاه سازی فردی می‌باشد. (نیکومنش، ۱۳۹۳)

۴-۲ الگوسازی (تدوین شاخص‌ها)

انسان در زندگی خویش نیازمند شاخص (معیار) برای سنجش و تعیین مقدار دارایی‌های ارزشی، اخلاقی و انسانی خویش است.

در فرهنگ اسلامی، اسوه به معنای پیروی نیک و سودمند است. کاربرد اسوه در قرآن با وصف «حسنه» و در برخی از روایات بدون وصف حسنه در پیروی از الگوهای شایسته، مانند پیامبر صلی الله علیه و آله می‌تواند گواه بر این معنا می‌باشد؛ چنانچه در روایتی از امام حسین علیه السلام نقل شده: «لی ولکلّ مسلم برسول الله أسوه». (مجلسی، بی تا)

بطور کلی قول و فعل، تقریر پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع) (سنت) در راستای رفتارهای حمایتگرانه می‌بایست مورد توجه قرار می‌گیرد.

به الگو از دو جنبه می‌توان پرداخت ۱- به عنوان معیار و شاخص که شخص درک می‌کند که چگونه عمل کند. ۲- راه رسیدن به کمال، به عبارت دیگر الگو هم مقصد است و هم نقشه ی راه.

۳-۴ نظام کنترلی (تشویق ، تنبیه)

قرآن کریم از روش تشویق برای تحریک انسان به رفتار نیک و بازداري از رفتار ناپسند، به صورت گسترده استفاده کرده است. تشویق‌های قرآن گستره وسیعی دارند؛ هم به لحاظ افرادی که تشویق شده‌اند، هم از نظر پاداش‌ها و هم به لحاظ مجریان این تشویق‌ها. تمام آیاتی که از بهشت و نعمت‌های مادی و معنوی سخن گفته، شاهدی بر این مدعاست.

وضع قوانین و مقررات لازمه جامعه انسانیست اما دربرگیرنده ی بعد الزامی آن نمی باشد چنانچه هر سیستمی نیازمند نظام کنترلی می باشد . ویژگی ممتاز آموز‌های دینی همراه کردن احکام و مقررات خود با اخلاق می باشد که از این طریق شخص با وجدان خویش درگیر نموده و زمینه ی اجرا و اثربخشی دستورات خویش را فراهم می سازد و در ضمن شخص نیز از اجرای آن به احساس لذت و آرامش درونی می رسد . خود ارزیابی از دیگر نتایج این همراهی است.

به عنوان مثال در قرآن کریم برای آثار و برکات انفاق چنین ذکر شده است : جبران و افزایش اموال ، تقرب به خداوند، رحمت و بخشش الهی ، پاداش اخروی و فرجام نیک و ترک آن زوال نعمت، محرومیت از محبت و نصرت خداوند، عذاب دردناک اخروی و ...

نتیجه گیری

با توجه به آنچه بیان شد می توان به نکات ذیل دست پیدا کرد:

رفتار حمایتگرانه پدیده ای چند بعدی است که در بستر جامعه و فرهنگ عمومی شکل می گیرد. گفتمان اسلامی همزمان هم به اصول و تغییر نگرش توجه دارد و هم به ارائه راهکارها و الگو مناسب و باورپذیر می پردازد.

رفتار حمایتگرانه بدون بهره گیری از اصولی چون اصل جانشینی، اهتمام به عمران و آبادانی و عدالت نمی تواند در گفتمان اسلامی مطرح شود.

ویژگی مهم "رفتار حمایتگرانه" اسلامی بهره گیری از مفاهیم آموزشی چون آگاه سازی (افزایش بینش)، الگوسازی (تدوین شاخص‌ها)، نظام کنترلی (تشویق ، تنبیه) می باشد.

منابع

قرآن کریم

ماخذ

جعفر افسای، محمد، انفاق از منظر قرآن و عترت، فرهنگ کوثر، زمستان ۱۳۸۶، شماره ۷۲

رستگار، علی ۱۳۸۶، مدیریت روانشناسی و هنر، <http://3doo.blogfa.com/post-131.aspx>

صادقی، حسین- فراهانی، سعید، محیط زیست از منظر دین و اقتصاد، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۰، ۱۳۸۹

عرب احمدی، فاطمه، محیط زیست و بایسته های فقهی آن، نشر آرنا، تهران، ۱۳۹۳

کریاسیان، قاسم، گفتمان: http://www.pajoohe.com/fa/index.php?Page=definition&UID=:۲۰_ftn#۴۵۸۱۱

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۳، ۱۳۸۸ ق، انتشارات دارالکتب اسلامیه

فرقانی، محمدمهدی؛ راه دراز گذار، تهران، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۸۲

نجفی، اکبر، مجموعه آیات و احادیث، پیرامون صدقات و انفاق، ۱۳۹۰، <http://rasekhoon.net/article/>

نیکومنش امرالله، عرب احمدی، فاطمه، اقتصاد مقاومتی و راهبردهای اصلاح الگوی مصرف در گفتمان اسلامی، همایش، مهر ۱۳۹۳

مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۴۵، تهران، المکتبه الاسلامیه، بی تا

معین، محمد، فرهنگ جیبی معین، تهران، زرین، ۱۳۸۲